

**D**ünyanın cənnət bucaqlarından sayılan Qafqazı 33 ildən bəri qan çanağına çevirən davakar erməni millətçilərinin son bir əsrdə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım, deportasiya və işğal siyasəti beynəlxalq imperialist dairələrin son iki əsrdə bu bölgədəki hakim mövqə davası üzərində ərsəyə gəlmişdir. Həmin qüvvələrin birgə məkrli planları əsasında tarixi Azərbaycan torpaqlarında qurulmuş başabəla Ermənistan oyuncaq dövləti necə yaradılıb, onun xalqımıza qarşı düşmənçilik siyasəti nəyə xidmət edir? Bu günlərdə Ermənistanın ölkəmizə qarşı yeni irimiqyaslı hərbi təxribat törətməsi bu sualların bir daha cavablandırılmasına ehtiyac yaradıb. Müsahibimiz bu gün dünyada yeni fəşizim, təcavüzkarlıq ocağına çevrilmiş Ermənistan dövlətini əsrlər boyu meydana gətirmiş “erməni məsələsi” mövzusunda mükəmməl elmi araşdırma aparmış tarixçi professor, Dövlət mükafatı laureatı Kərim Şükürovdur.



Alim “Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti necə yaradıldı?” adlı tədqiqat əsərində göstərir ki, ermənilər müasir informasiya texnologiyaları və vasitələrindən istifadə edərək bir sıra sahələrdə olduğu kimi, erməni dövlətçiliyi bərsində də mif yaratmağa çalışıblar.

Bələ ki, erməni dövlətçiliyinə dair tərtib edilmiş xronologiyada 32 dövlət və dövlət qurumunun (?) siyahısı verilir. Əslində, bununla yanaşı, ermənilərin daha davamlı və sistemli olan dövlətsizlik və əsarət xronologiyasının siyahısı da verilsə, daha məntiqli və ədalətli olardı. Bu haqqqətlərlə bağlı redaksiyamızın suallarını cavablandıran alim bildirdi:

– Erməni dövlətçiliyinə gəldikdə isə o nəinki bu qədər dövlət və ya dövlət qurumu ilə təmsil olunmur, eyni zamanda, nə sabit tarixi coğrafiyaya, nə də ənənəyə malik deyil. Ona görə də erməni tarixçiliyində, məhz, erməni xalqının tarixinin yazılması prioritet təşkil etməkdədir. Müasir erməni dövləti də tamamilə fərqli bir coğrafiyada, tarixi Azərbaycan ərazisində meydana gəlib. Bu yeni dövlətin əvvəlki erməni dövləti ilə nə ərazi, nə də hüquqi-siyasi və varislik əlaqəsi olmayıb.

Erməni tarix “texnoloqları” tərəfindən bu problem üzrə də özünəməxsus bir “konstruksiya” yaradılıb. Azərbaycan tarixi ərazisinin bir hissəsi və burada meydana gələn dövlət qurumlarının onlara məxsus olduğu iddia olunur və Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması “erməni dövlətçiliyinin bərpası” kimi qələmə verilir. Beləliklə, ermənilər bu və digər məsələlərə (erməni milli azadlıq hərəkatı və s.) əsaslanan saxta bir konsepsiya yaradıblar. Bu məsələ təsvir edilən kimi sadə olmayıb, olduqca mürəkkəb və çətin bir problemdir.

Bunun üçün erməni tarixşünaslığının Azərbaycana qarşı ilk ərazi iddiasından burada erməni dövlətinin yaranmasınadək keçən uzun dövrə (təxminən 387–1918 və ya 1531 il), bu dövlətə daxil edilən ərazilərin yalnız silah vasitəsi ilə işğalına, tarixi Azərbaycan dövlətlərinin mövqeyinə və s. məsələlərə nəzər yetirmək lazımdır. Ona görə də Azərbaycan torpaqlarında müasir erməni dövlətinin meydana gəlməsinin bütün mərhələlərinə və məsələlərinə dair obyektiv tarixi faktlar üzrə ümumiləşdirmələrə əsaslanan Azərbaycan tarix konsepsiyasının irəli sürülməsi, dünya elmi və ictimai-siyasi fikrinə tam və axıradək çatdırılması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

**“Böyük Ermənistan” ideologiyası və Azərbaycan torpaqlarına dair iddianın yaranması məsələsinə aydınlıq gətirən alim söylədi:**

– Elmə məlum versiyalardan birinə görə ermənilər Balkan mənsəlidir və sonrakı bütün tarixi coğrafiyalarında gəlmədir. İlk dövlətləri də etnik baxımdan erməni dövləti olmayıb, müəyyən birlikləri ifadə edir. Tarixşünaslıq

ənənəsinə görə, sonralar “Böyük Ermənistan” adlandırılan çarlıq Bizans və Sasanilər arasındakı 387-ci il müqaviləsi ilə bölüşdürülmüşdür. Akademik Ziya Bünyadov haqlı olaraq yazır ki, erməni dövlətçiliyi çar şərfinə iddia edən Arsuruni, Baqratuni, Mamikonyan, Amatuni, Bznuni və digər sparapetlər və b. arasındakı əzəli çəkişmələr və mübahisələr üzündən yoxa çıxdı. Ona görə də xəyanətçilik erməni tarixinin əsas süljetlərindən biri olub. Onun da əsas

üzündən silinmək təhlükəsi yarandı. Roma və onun siyasətini davam etdirən Bizans bu sahədə konkret siyasi xəttə malik olub. Erməni tarixçisinin yazdığı kimi, Bizans erməni dövlətçiliyini məhv etməyə, erməni torpaqlarını işğal etməyə, tutulmuş torpaqlarda erməniləri assimilyasiya etməyə cəhd edib. Sasanı imperiyası da 428-ci ildə ermənilərin hakimiyyətinə son qoydu. Uzun müddətli Bizans-Sasanı müharibələrindən (582-602; 604-

*tarixinə nəzər salan professor Kərim Şükürov aşağıdakıları bildirdi:*

– Ermənilərin Osmanlı hakimiyyətinə keçməsi ilə yeni bir şərait meydana gəldi. Yeni yaranmış geostrateji vəziyyətdə Avropa üçün onun rəqibi kimi Osmanlı dövlətinin xristian əhalisi olan ermənilərin əhəmiyyəti artdı. Ermənilər də fürsətdən istifadə edərək Avropa dövlətlərindən Osmanlı və Səfəvi hakimiyyətinə qarşı mübarizədə vasitəyə çevrilməyə başladı. Erməni tarixşünaslığı bunu azadlıq hərəkatı kimi qələmə verməyə çalışır. Bu məsələ erməni tarix konsepsiyasının əsaslarından birinə çevrilmişdir. “Böyük Ermənistan” mifindən çox bəhs edildiyi halda bu məsələ diqqətdən kənar qalmışdır.

Erməni azadlıq hərəkatı kimi təqdim edilən məsələdə Azərbaycan torpaqlarına mühüm yer ayrılır. Bu məqsədlə əvvəllər olduğu kimi Azərbaycan torpaqları və burada meydana gələn dövlət qurumları Ermənistan kimi qələmə verilir. 1555 və onu təsdiq edən 1639-cu

Rusiyanın yerli hakim dairələri İrəvan xanlığının işğalından sonra onu vilayətə çevirdi, burada müvəqqəti idarə yaradıldı. Beləliklə, ilkin vəziyyətə görə Rusiyaya müqavimət göstərən və ləğv olunan digər Azərbaycan xanlıqları kimi İrəvan xanlığında da vilayət quruluşunun təmin edilməsi nəzərdə tutuldu. Ermənilər isə vəziyyəti öz xeyrinə dəyişməyə çalışırdı. Lazarevin 1827-ci ilin sonlarında tərtib etdiyi “xüsusi layihə”də yenə də muxtar erməni dövlətinin bərpasından bəhs edilirdi.

Çar I Nikolay Türkmənçay müqaviləsindən qısa bir müddət sonra, martın 21-də İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında mərkəzi İrəvan olan Erməni vilayəti yaratdı və onu çar tituluna daxil etdi. Beləliklə, ermənilər Erməni vilayəti kimi siyasi status aldılar. Vilayət idarəsində təmsil olunan Aştaraketsi bundan istifadə edərək müsəlmanların sıxışdırılması ilə ermənilərin mövqeyini daha da möhkəmləndirməyə çalışırdı.

Bununla eyni zamanda, vilayətin erməniləşdirilməsi istiqamətində də işlər genişləndirildi.



simvollarından biri Merujan Arsuruni idi.

Ermənilər tarix anlayışı ilə birgə tarixi-siyasi coğrafiyalarına da dəyişiklik etməyə başlayıblar, bunun üçün “Şərqi” və “Qərbi Ermənistan” anlayışları uyduruldu. Azərbaycanın qərb torpaqlarının da Ermənistan dövlətinin tərkibinə daxil edilməsi (“Şərqi Ermənistan”) ənənəsinin əsası qoyulur, məqam yaranan kimi siyasi mərkəz axtarışı Azərbaycan torpaqlarına yönəldilib. Albaniya tarixinin tədqiqatçısı Fəridə Məmmədova 387-ci il müqaviləsinə dair bir qeydində yazır ki, mən alban torpaqlarına aid 387-ci il müqaviləsini əks etdirən mənbə aşkar edə bilmədim.

Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyası problemi üzrə tarixçilərin 1983-cü il 4–8 may Moskva müşavirəsində də aydın oldu ki, belə bir müqavilə yoxdur, o mənbəşünaslıq əsaslarından məhrumdur.

Ermənistanın qədim və orta əsrlər tarixi, tarixi coğrafiyası və kartoqrafiyası üzrə mütəxəssis B.Arutyunyan (1941–2003) rəsmən bəyan etdi ki, belə bir müqavilə mövcud deyil. Bu müqavilə mövcudluğuna görə yalnız erməni tarixşünaslığında bərcəldir. O, həmçinin bildirdi ki, erməni elmi bu köhnəlmiş konsepsiyadan imtina edir və yeni konsepsiya yaradılmasına başlayır. Lakin həmin konfransdan xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq ermənilər hələ də belə bir konsepsiya yarada bilməyiblər.

IV–VII əsrlərdə erməni çarlığının ləğvindən sonra ermənilərin yer

(629) sonra isə ermənilər Bizansın hakimiyyətinə keçdi. Belə bir şəraitdə ermənilərin yalnız əvvəlki tarixşünaslıq ənənəsilə yaşamaqdan başqa çarəsi yox idi.

**Erməni tarix saxtalaşdırıcılarının VII–XVI əsrləri əhatə edən əsassız iddialarına münasibət bildirən alim daha sonra dedi:**

– Tarixi həqiqət budur ki, əvvəlcə Ərəb xilafəti, sonra isə türk-müsəlman dövlətlərinin siyasəti ermənilərə nisbi inkişaf və sabitlik gətirdi. Məhz bunun nəticəsində ermənilər təhlükədən xilas oldu və bundan istifadə edərək həmin ərazilərdə möhkəmlənməyə başladı. Erməni-qrıqorian kilsəsi də bu prosesdə mühüm rola malik olub.

Türk müsəlman dövlətləri də ermənilərə xeyirxah münasibətləri ilə fərqlənib. Səlcuqlar, necə deyərlər, erməniləri Bizansın ölümdən xilas edib. Bir sıra erməni siyasi qurumları, o cümlədən, Kilikiya çarlığı (1080–1375) da bu dövrdə meydana gəlib. Daha mühüm bir hadisə isə Qaraqoyunlular dövründə baş verib. Cahanşah tərəfindən erməni qrıqorian kilsəsi mərkəzinin 1441-ci ildə Üçkilsəyə köçürülməsi ilə ermənilərin mövqeyinin möhkəmlənməsinə yeni stimül yaranıb. Ermənilər Ərəb xilafətinin dağılmasından sonrakı ənənəyə uyğun olaraq, bu dövrdə də Azərbaycan ərazisində meydana gələn məliklikləri özününkü hesab etməyə çalışır.

**Ermənilərin “azadlıq hərəkatı” əllandırılıqları sonrakı dövrün**

il müqaviləsi ilə Ermənistanın bölüşdürülməsi, onun qərb hissəsinin Osmanlı imperiyasına, şərq hissəsinin, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarının isə Səfəvilərə çatması iddia olunur. Bununla 387-ci il Roma-Sasanı müqaviləsi ənənəsi davam etdirilir, bu hadisələr arasında varislik yaradılmasına cəhd olunur. Tarixi faktlar 387-ci il müqaviləsi kimi, 1639-cu il müqaviləsi barədə erməni müddəasını təsdiq etmir.

**“Erməni məsələsi”nin Avropa dövlətlərində – qitənin həm qərbində, həm də şərqində siyasi arenaya gətirilməsinin tarixcəsinə nəzər salan tədqiqatçı dedi:**

– Ermənilər XVI–XVII əsrlərdə Osmanlı və Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizədə özlərini təqdim etmək üçün Qərbi Avropaya üz tutdular, lakin əvvəlcə burada uğur əldə edə bilmədilər. Qərbi Avropa dövlətləri güclü Osmanlı imperiyası ilə münasibətə ehtiyatla yanaşdıqlarından ermənilərlə xəyanətçar əməkdaşlığa ciddi əhəmiyyət vermədi. Ermənilərin anti-türk, antiislami missiyası Rusiyaya yönəldildi.

Ermənilərin Rusiya orientasiyası nəticəsiz qalmadı. Rusiyanın da ermənilər ilə siyasi yaxınlaşması genişləndi. Rusiyanın Qafqaz, ümumən Şərq siyasətində ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə edilməsi xarici siyasətdə prioritetlərdən birinə çevrildi. Çar I Pyotr, sonra isə II Yekaterina dövründə Rusiyada ermənilərin təşkilatlandırılması dövlət siyasəti oldu. Azərbaycan torpaqlarının alternativ fikir olmadan erməni torpaqları kimi təqdim edilməsi də Rusiyanın siyasi dairələrində təsirini göstərdi.

Rusiyanın XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan torpaqlarını işğalı ilə burada erməni dövlətinin yaradılması ideyası yeni mərhələyə keçdi. Bu şəraitdə ermənilərin və Rusiyanın mövqelərindəki əvvəlki ümumiliklə eyni zamanda, yeni nüanslar da yarandı. Erməni ənənəsinə uyğun olaraq erməni dövləti üçün IV əsrdə yaradılan konsepsiya bu dəfə də Qarabağ məliklikləri üçün uydurulmağa başladı.

Ermənilərin kütləvi şəkildə işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Türkmənçay və Ədimə müqavilələrində rəsmiləşdirilsə də, ermənilərin ondan məharətlə istifadə etməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Bu şərtlər daxilində İran və Osmanlı dövlətlərindən 130 mindən çox erməni keçmiş İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan və digər xanlıqların ərazisində yerləşdirildi. Ermənilər siyasi statusla birlikdə demoqrafik yüksəliş də əldə etdilər.

Ermənilər siyasi statusdan fərqli olaraq kilsənin mövqeyini möhkəmləndirməyə nail oldular. 1836-cı ildə erməni-qrıqorian kilsəsi haqqında əsasnamə onun hüquqi vəziyyətini stabilləşdirdi. Alban kilsəsi ilə tarixi mübarizə də erməni kilsəsinin xeyrinə həll edildi. Erməni kilsəsinin mərkəzi olan Eçmiədzin Erməni vilayətində də təsirli rola malik oldu.

İlk vaxtlar İrəvan vilayətinin, sonra isə bütövlükdə, Erməni vilayətinin siyasi mərkəzi kimi İrəvan şəhəri müəyyən edildi. Ehsan xanın siyasəti nəticəsində Naxçıvanda yerli hakimiyyətin möhkəmlənməsi ilə ermənilərin burada fəaliyyətinin aradan qaldırılması onların İrəvan ətrafında siyasi intriqasını daha da gücləndirdi. Çar hökuməti də İrəvanın Rusiya işğalına qarşı kəskin müqavimətini, onun strateji əhəmiyyətini və ermənilərin işğal prosesindəki rolunu nəzərə alaraq vəziyyətini möhkəmləndirməyə çalışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq Erməni vilayətində olduğu kimi, İrəvan şəhərində də onlara ayrılan missiyanı yerinə yetirə bilmədi. Ermənilər daha çox gəlib əldə etmək məqsədi ilə işğaldan sonra iqtisadi həyatı canlanan Tiflis, Gəncə, Şamaxı, Bakı və digər şəhərlərə meyl etdilər. İrəvanın vilayətin ləğvindən sonra qəza şəhərinə (1840–1849), sonra isə quberniya şəhərinə çevrilməsi də vəziyyəti dəyişmədi. İrəvan əhalisinə, şəhər həyatının xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan şəhəri kimi varlığını davam etdirməkdə idi.

**Bizim tarixi torpaqlarımız Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrlə məhdudlaşmur. O qədər də uzaq olmayan tarixə, XIX əsrin statistikasına baxsaq görürük ki, azərbaycanlıların yaşadığı ərazi çox böyük olmuşdur. İndiki Ermənistan, əslində, Azərbaycanın tarixi torpağıdır.**

**İlham ƏLİYEV**  
**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

Bütün XIX əsr boyu Qərb dövlətlərində də “Erməni məsələsi” qızıdırılaraq Anadolunun şərqində Ermənistan dövləti yaradılmasına yönəldirildi. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Antanta dövlətləri həm Anadoludakı, həm də Qafqazdakı erməniləri Osmanlı dövlətinə qarşı silahlı mübarizəyə təhrik etdi. Anadoluda Ermənistan yaratmaq baş tutmayanda erməni siyasi-hərbi dairələri ümidlərini Rusiya imperiyasına yeni don biçən bolşeviklərə bağladılar.

**Nəhayət, 1920-ci ildə bolşeviklərin xeyir-duası ilə tarixi**

əsasında çinilərə, yaxud müvafiq qaydada yaponlara muxtariyyət tələb etmək olar.

Qarabağın bütövlüyi parçalanıb onun dağlıq hissəsində muxtar vilayət təşkil edilərkən iş o yerə çatmışdı ki, Kəlbəcəyə məxsus Ağdaban, Füzuliyə məxsus Yuxarı Veysəlli kəndləri MDQV-nin sərhədləri daxilində qalmış, inzibati təbəçilik dəyişdirilmişdi. MDQV-nin əsasnaməsini hazırlayan komissiyanın qərarına görə, (1923, iyul) onun tərkibinə 170-dən çox yaşayış məskəni qatılmışdı. Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsi 1924-cü ilə aid məlumatında həmin məskənlərin sayının 200-dən çox olduğunu göstərmişdi. Bu sübut edir ki, faktik olaraq DQ-nin ərazisi əlavə yaşayış məskənləri hesabına artırılmışdı.

Beləliklə, “Dağlıq Qarabağ” anlayışının özünəməxsus tarixi olduğu və ermənilərin separatçı siyasətinə uyğun mürəkkəbləşdirilmə kəsb etdiyi aydınlaşır: bu anlayış daşnaklar tərəfindən yaradılmışdır; coğrafi baxımdan real dağlıq Qarabağı deyil bilərəkdən ermənilərin üstün olduğu ərazi əsas götürülməklə məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmışdır; xüsusi bir ölkə kimi təqdim edilməyə başlamışdı; buna uyğun olaraq onun siyasiləşdirilməsi və etnosizasiyasına (erməniləşdirilməsinə) göstərilən cəhdlər geniş hal almışdır və i.a.

Təəssüf ki, sonrakı onilliklərdə Azərbaycan tərəfinin siyasi leksikonunda bu realiaqlar nəzərə alınmayıb və Dağlıq Qarabağın həqiqi məzmununa uyğun anlayışın bərpasına əhəmiyyət verilməyib. Tarixdən götürüldüyü kimi, Azərbaycan Ermənistan tarixi rəqabətinə və bəzi mərhələlərdə kəskinləşərək açıq düşmənçiliyə çevrilən münasibətlərinə uzun müddət dözümlülükə yanaşıb.

1980-ci illərin sonlarında SSRİ-nin dağılması və müstəqillik uğrunda mübarizənin genişləndiyi tələyüklü bir dövrdə Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı deportasiyası, soyqırımı və ərazi iddialarını yenidən gündəmə gətirməsi, ölkədaxili separatist qüvvələrə dəstək verməklə, əslində, onun dövlətçiliyini məhv etmək istəyi Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində tarixi təcrübədən irəli gələn ciddi addımlar atılmasına səbəb oldu. Bu, sadəcə Azərbaycanın keçmişli ilə deyil, onun bu günü və gələcəyi ilə bağlı olan bir məsələ idi.

Ermənistan isə özgə torpağında dövlət yaratmaq mümkünliyindən şimikərəc ötən 33 ildə Dağlıq Qarabağı özünə birləşdirmək üçün beynəlxal hüquqa meydan oxuyan açıq işğalçılıq siyasətinə bel bağladı.

**Son günlərdə Ermənistanın hərbi təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycanın apardığı əks-hücum əməliyyatı ilə bağlı dünya birliyinin mövqeyi isə bir daha göstərir ki, tarixin indiki dönməndə işğal yolu ilə ərazilər qazanmaq mümkün deyil.**

**Hazırladı:**  
**Tahir AYDINOĞLU,**  
**“Xalq qəzeti”**